

De obesuttna klassernas tillväxt

ÅR 1808 GIFTE SIG i Dala kyrka i Västergötland Anders Håkanson och Ingrid Svensdotter. Han var 37 år, hon 39. Båda kom ursprungligen från bondefamiljer, men Anders hade innan giftermålet tjänat som dräng och Ingrid som piga. Efter giftermålet blev paret torpare, något de skulle förbli större delen av sitt fortsatta liv. De fick en son. Tretton år efter äktenskapets ingående var båda döda. Anders dog 1819 vid 48 års ålder, Ingrid 1821 vid 52 år.

Med sin bondehärkomst, sin sena giftermålsålder och sitt enda barn framhäver paret Anders och Ingrid viktiga drag i de obesuttnas familjemönster.

Smäländsk stuginteriör cirka 1850. En flicka vaggar ett barn genom att dra i en hävstångsanordning.

I spisen står ett kokkärl, som med sin trefot är anpassad till att värmas av öppen eld. Där står också en kaffepanna – ett tecken på en ny tid.

TORPARNA

Den restriktiva torplagstiftningen avskaffas

Den mot nybyggen och torpetableringar restriktiva lagstiftningen som hade rått i början av 1700-talet ledde till att familjebildningen försvårades bland de obesuttna. Detta hämmade på lång sikt arbetskraftstillväxten. Under 1700-talets första hälft blev arbetskraftsbrist ett alltmer påträngande problem för kronan och godsägarna, men också för bönderna. Arbetskraft krävdes för nyodlingsverksamheten inom åkerbruket, och för att bearbeta de växande åkerarealerna. Även skogsbruket krävde mycket folk, liksom bergsbruket.

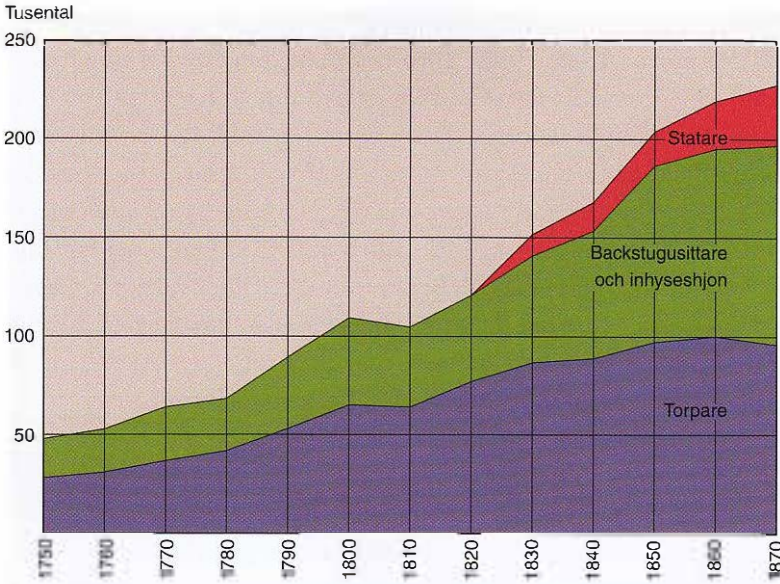
Större delen av befolkningen växte upp på bondgårdar. Det var alltså bönderna som i praktiken producerade arbetskraften, något som gav dem en fördel i konkurrensen om den. Genom tjänstehjonsstadgor och skatt på tjänstehjonerna försökte myndigheterna begränsa mängden tjänstefolk hos bönderna. Under några årtionden under 1700-talets första hälft fanns en gräns för hur många arbetsföra barn som fick stanna hemma på gården.

De styrande började efter hand inse att den restriktiva torp- och nybyggeslagstiftningen var kontraproduktiv: Den kunde möjligen pressa fram mer arbetskraft på kort sikt, men hämmade familjebildning och därmed arbetskraftens tillväxt på längre sikt. I en serie lagar 1743–1770 upphävdes restriktionerna mot torp.

Som regel upptogs ett torp på en bys utmarker. Intagan där torp-

Torpstuga i skogsbrynet. Lavering av Gustaf Silfverstråhle på 1790-talet.

Ökningen av olika grupper av obesuttna 1750–1870.

Torparnas ökningstakt avtar under 1800-talet, medan backstugusittarnas och inhysheshjonens ökningstakt är långsiktigt oförändrad fram till 1800-talets mitt.

Statarna fortsätter att öka starkt även efter 1850.

pet lades sågs inte längre som en del av allmänningen, utan kom att lyda under ett hemman i byn. Förutsättningen för att ett torp skulle kunna anläggas var alltså att någon bonde eller annan jordägare var villig att låta göra en sådan intaga för att upplåta mark till torpet. Fram till 1770 måste även bygemenskapen som ägde allmänningen lämna sitt tillstånd.

Torparklassens tillväxt

Under femtioårsperioden mellan 1750 och 1800 ökade antalet torpare i landet från 28 000 till 65 000, en ökning med 130 procent. Under 1800-talets första hälft gick ökningen inte lika snabbt. År 1850 var torparna 97 000, en ökning med 50 procent sedan år 1800. Antalet torpare kulminerade omkring 1860. I vissa län, särskilt slättbygds-län, hade de börjat minska i antal redan under 1800-talets första hälft.

Det kunde förekomma att ett torp var i en familjs besittning under mer än en generation, men i många fall var en familj bosatt på ett torp under en ganska kort period. Särskilt tycks detta ha gällt frälsetorpen.

Ett exempel på en torparfamiljs öde, och hur ett torp kunde se ut, finner vi i torpet Hättan i Nykils socken i Östergötland. Dit flyttade 1846 Carl Magnus Olofsson med hustrun Brita och fyra barn, som under åren på torpet skulle ökas till sju. Carl Magnus hade ditills varit statare ("gift dräng") på den gård varunder torpet löd.

Hättan var ett ovanligt stort torp, det största av de nio som fanns på den stora gårdens ägor. Torpstugan med tak av halm och torv mätte $9 \times 5,3$ meter. Den var därmed lika stor som många av 1700-talets bondstugor hade varit, och bestod av förstuga, boningsrum och kök. Ladugården, som var sammanbyggd med en loge och två sädeslador, var inredd för sju kreatur, och hela byggnaden mätte 7×30 meter. Till torpet hörde 3,5 hektar åker och 5 hektar äng.

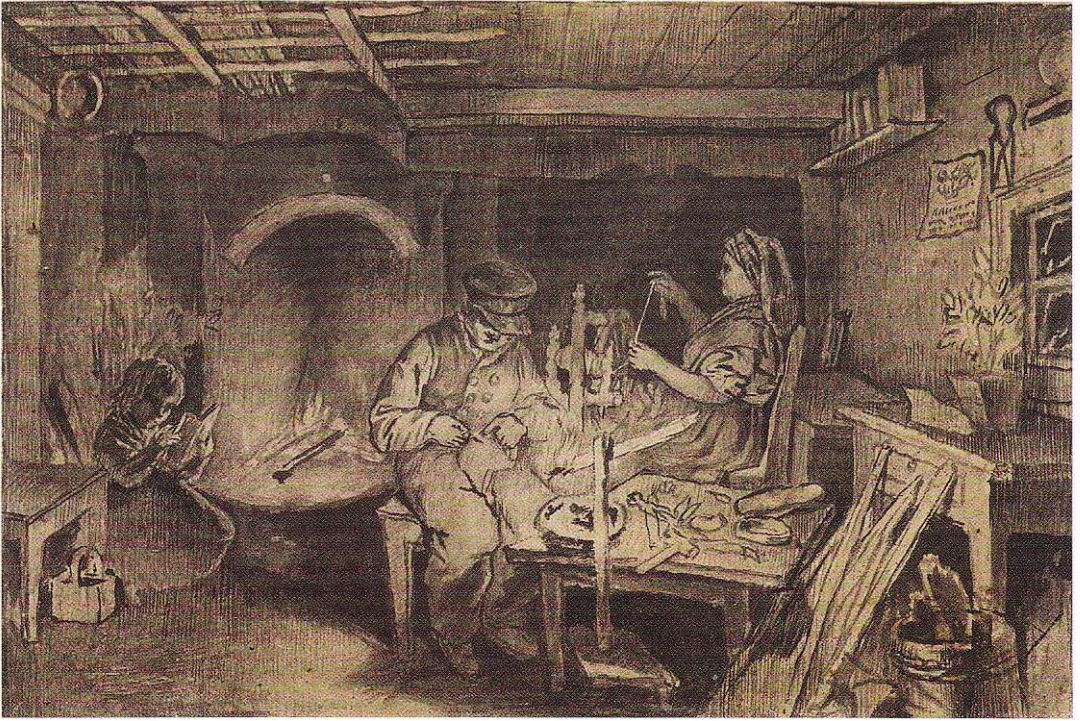
Fjorton år efter Carls och Britas tillträde, 1860, var torpets saga all. Det revs, eftersom det efter laga skiftet hamnat på en mindre gårds ägor, där man inte behövde torparens arbetskraft. Carl Magnus och hans stora familj blev backstugusittare.

BACKSTUGUSITTARKLASSENS ÖKNING

Backstugusittarnas och inhysesjhjonens antal ökade nästan lika snabbt som torparnas under halvseklet mellan 1750 och 1800. Till skillnad från torparna fortsatte ökningen i ungefär samma takt under de följande femtio åren, och backstugusittarna och inhysesjhjonen var omkring år 1850 fler än torparna. Backstugan togs upp på allmänningen, och ansågs till skillnad från torpen inte lyda under någon särskild gård. Eftersom backstugorna med sina små åkerlappar eller trädgårdstäppor krävde lite utrymme, kunde de förläggas till bygatan, det vill säga den del av allmänningen som gick in i själva byn. Särskilt i Västergötland och Skåne med sina stora byar finner vi en omfattande fattigbebyggelse inne i byarna. I Västergötland kallades den tåbebyggelse (tå = bygatans utvidgning i byns centrum), i Skåne kallades stugorna gatehus (gata = bygata).

Mellan 1700-talets slut och 1800-talets mitt märks en gradvis förändring av åldersstrukturen inom de obesuttnas lägsta skikt. Ännu i slutet av 1700-talet fanns det bland dem mycket få personer i arbetsför ålder. Under 1800-talet ökade andelen unga, vuxna människor bland backstugusittarna och inhysesjhjonen, och inte sällan var det då fråga om gifta par. Möjligheterna har uppenbarligen ökat för att bilda familj och försörja sig enbart på basis av lönearbete inom jordbruket.

De arbetsföra backstugusittarna och inhysesjhjonen var alltså på 1800-talet i praktiken ofta lantarbetare. De var dock aldrig helårsanställda vid någon gård, utan gjorde dagsverken där deras arbetskraft för tillfället behövdes. Antalet backstugusittare och inhysesjhjon ökade förhållandevis mycket i Västsverige och i skogs-

bygdslänen, det vill säga de delar av Sverige där jordbruket dominerades av små och medelstora bondejordbruk. Dessa var för små för att kunna anställa stora mängder arbetskraft på helårsbasis. Under jordbrukets lågsäsonger fick de obesuttna klara sig själva, ofta med hjälp av diverse hantverkssysslor.

Landshövdingen i Kristianstads län berör de obesuttnas växling mellan "binäringar" och jordbruk i sin femårsberättelse för perioden 1817–21. Särskilt i de norra delarna av länet idkades en rad verksamheter:

tillverkning av ylle- och linnevävnader; av järn såsom årderbillar, hästskor, yxor och liar; av trä utgörande laggkärl, träskor, hjul, kistor med mera, bastrep, timmerhygge och sågning.

Detta var sådant som även bönderna av gammalt hade sysslat med under jordbrukets lågsäsonger, men som i ökad grad blivit en verksamhet för obesuttna. Särskilt gällde detta sådana sysslor som krävde förhållandevis liten insats av egna produktionsmedel – träslöjd, korgflätning, delvis också textilproduktion. Binäringarna hade det goda med sig, menade landshövdingen, att allmogen fick

Torpinteriör från trakten av Eksjö i norra Småland. Mannen håller på med skoarbete, kvinnan spinner. I skenet av elden sitter en flicka och läser.

Lavering av Kilian Zoll.

tillgång till billiga hantverksprodukter, men också att jordbruket fick billig arbetskraft till sitt förfogande, eftersom

medelst denna näringsflit kan underhållas ett större antal människor, vilka, vissa tider av året, då sådant behöves, biträda vid åkerbruket.

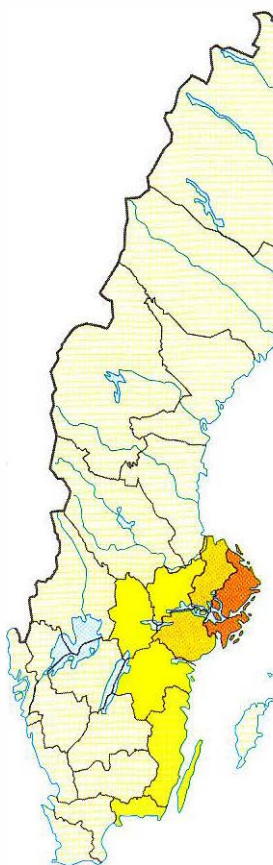
STATARNA

Vi har redan stött på statarna i beskrivningen av de stora frälsegodsens omvandling. De var helårsanställda, naturaavlönade lantarbetare. Deras ställning liknade tjänstehjonens, och statarna sågs, särskilt i början av sin historia, inte sällan som gifta tjänstehjon. Statarna anställdes framför allt vid godsens huvudgårdar och andra storjordbruk, som i och med de stora driftsomläggningarna kunde samsätta stora mängder helårsanställd arbetskraft. Efter 1800-talets mitt blev det vanligare med statare även vid stora bondgårdar. Det godstäta östra Mellansverige förblev statarregionen framför andra. Senare under 1800-talet började statarna växa i antal även i de skånska slättbygderna, medan de förblev relativt fåtaliiga i större delen av övriga Sverige.

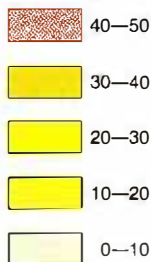
Statarens arbetsgivare stod för husrum – som regel ett rum eller en lägenhet i en illa underhållen statarlänga – och dessutom ”staten”, det vill säga naturalönen. En mellanform fanns mellan statare och torpare, så kallade statorpare. De bodde i stugor, hade lite jord och kunde hålla en ko, men fick i gengäld mindre stat. Det dåtida språkbruket var dock inte konsekvent, och ibland kallades även de vanliga statarna för statorpare.

Den årliga stat som rekommenderas för en vuxen man i ett jordbrukslexikon från 1845 var, uttryckt med moderna måttenheter, 440 liter korn, 18 liter vete och lika mycket ärter, 26 kilo sill, 50 kilo strömming, 8,5 kilo fläsk, 32 kilo kött, 8,5 kilo salt, 150 liter potatis, 150 liter kålrötter, 30 kålhuvuden, 0,6 kilo humle samt dagligen 0,65 liter skummad och lika mycket oskummad mjölk. Dessutom borde stataren i penninglön ha värdet av fyra tunnor råg. Till en vuxen kvinna beräknades två tredjedelar av vad en man fick.

Att stataren fick så lite som 150 liter (det vill säga en tunna) potatis kan möjligen tyda på att han förväntades odla en del potatis själv. Att han fick humle kan innebära att han förväntades brygga eget öl. Som helhet var emellertid stataren sannolikt den

Antal statare
per 100 bönder

Statare i förhållande till antalet bönder år 1850.

mest utpräglade lönearbetaren vi finner i det dåtida agrarsamhället.

En fördel med att vara statare låg i att försörjningen var trygkad även under dåliga skördeår. Det var dock, som vi sett, ingen försörjning på hög nivå. ”Statfolket”, skriver en känd agrarhistoriker, ”utsattes visserligen inte i samma grad som 1700-talets backstugusittare, torpare och småbönder för kastningar från år till år i försörjningen, men det fick i stället pröva på en jämn undernäring.”

Karakteristiskt för statarna var att även de gifta kvinnorna, statarhustrurna, drogs in i lönearbetet. Godsen behövde stora mängder kvinnlig arbetskraft, som var billigare och mer allsidigt användbar än manlig. När efterfrågan på mejeriprodukter började öka starkt vid 1800-talets mitt blev mjölkningen statarhustrurnas speciella uppgift.

När statsystemet etablerades på de stora godsen i Östsvrige minskade antalet bondgårdar och torp i regionen. Även antalet backstugusittare förblev litet. Den statardominerade sociala strukturen bidrog därmed på lång sikt till att minska tillgången på arbetskraft. Tvärtemot en vanlig föreställning var nämligen antalet barn hos statarna förhållandevis litet (se s. 228), något som bidrar till att förklara den långsamma folkökningen i Östsvrige.

Då möjligheterna för arbetsföra ungdomar att stanna kvar i stathemmen var begränsade, sökte sig många till städerna för att få arbete. Eftersom torparna och backstugusittarna var få i Östsvrige minskade dessutom tillgången på säsongarbetskraft.

REGIONALA SKILLNADER I DE OBESUTTNAS ÖKNING

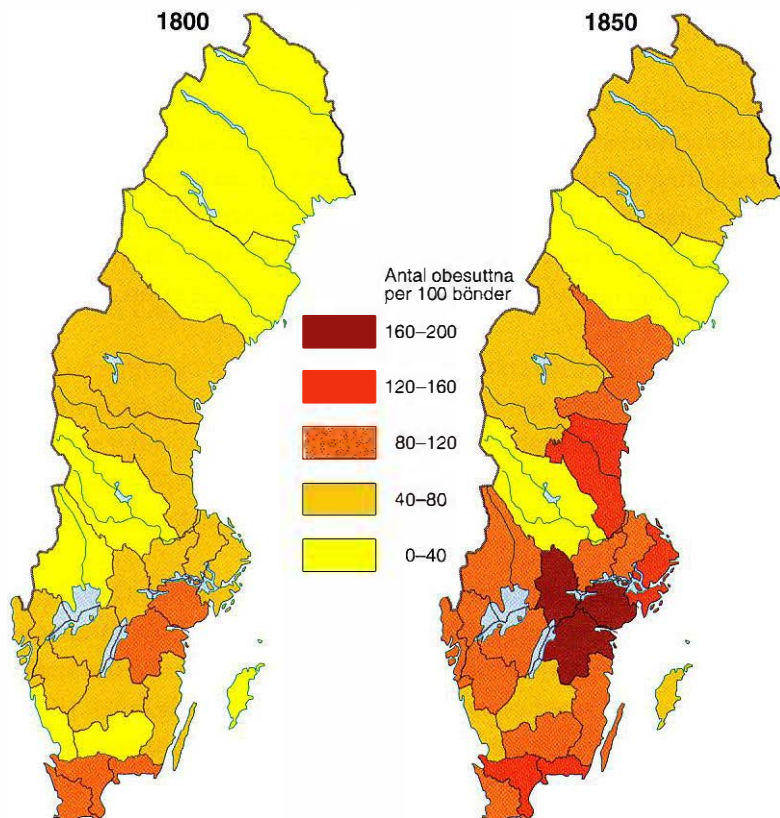
Antalet obesuttna ökade med 127 procent 1750–1800 och med 86 procent 1800–1850. Den långsammaste ökningen ägde rum i östra Mellansverige, den snabbaste i Norrland och Dalarna. Den procentuellt snabba ökningen i Norrland var emellertid i vissa län en ökning från en mycket låg nivå, och antalet obesuttna per bonde förblev i övre och inre Norrland och i Dalarna förhållandevis litet (se kartor nästa sida).

Trots den relativt långsamma ökningen av antalet obesuttna i östra och centrala Mellansverige är det i vissa östsvenska län vi finner det största antalet obesuttna i förhållande till antalet bönder vid 1800-talets mitt. Förklaringen ligger delvis i den höga ut-

*Skånska mjölkpigor.
Teckning av C. S.
Bennet (1800–1878).*

Obesuttna i förhållande till antalet bönder 1800 och 1850. Jämför även med diagrammet på s. 89, angående läget 1750.

gångsnivån ett århundrade tidigare (s. 89), men också i nedgången av antalet bönder i dessa län samt i det stora antalet storjordbruk med många torpare och statare. I Malmöhus län var ökningen av de obesuttna ganska långsam, och det gick förhållandevis få obesuttna per bonde. Som vi tidigare såg är förklaringen att torparnas plats där delvis hade tagits av småbönder.

Nedåtgående social rörlighet

Ökningen av antalet obesuttna skedde huvudsakligen inte genom att dessa fick fler barn än bönderna – tvärtom visar flera studier baserade på kyrkoboksmaterial att obesuttna kvinnor som regel fick färre barn än bondhustrurna.

I Dala pastorat i Skaraborgs läns slättbygder har till exempel visats att antalet barn som nådde fem års ålder per gift kvinna var 3,1 bland bönderna och 2,7 bland de obesuttna under perioden 1776–1830. I Åsunda, ett härad i södra Uppland med starkt inslag av statare, visar en undersökning av kvinnor födda 1804–1806 att bondhustrurna fick 4,2 barn, statarhustrurna 3,2.

Vad som bidrog till de obesuttna kvinnornas lägre barnantal var att de som regel gifte sig senare i livet än de kvinnor som blev bondhustrur. I Dala gifte sig blivande bondhustrur vid 25 års ålder i början av 1800-talet, blivande obesuttna kvinnor vid 29 års ålder. I Åsunda var bondkvinnorna 23 år när de gifte sig, stathustrurna 27 år.

Till stor del förklaras de obesuttnas tillväxt av nedåtgående social rörlighet från bondeklassen. I Dala var år 1850 hälften av de obesuttna familjeöverhuvudena bondsöner, i Åsunda var i början av 1800-talet statarna som regel barn till bönder, torpare eller indelta soldater.

Varför ökade de obesuttna i antal?

Den starka tillväxten av jordbrukets underklasser under perioden 1700–1850 skedde samtidigt med en kraftig folkökning. Medan man inom forskningen är överens om att det fanns ett samband mellan folkökningen och proletariseringen, är sambandets karaktär omdiskuterat.

Länge dominerade förklaringar till såväl folkökning som proletarisering som utgick från förändringar i dödligheten. Den mycket starka folkökningen efter 1810 förklarades med den långa fredsperioden efter 1814, samt införandet av smittkoppsvaccinering och att man började odla potatis. Den sjunkande dödligheten förklarade i sin tur, enligt detta synsätt, proletariseringen på så sätt att de obesuttna "blev över" när inte gårdarna kunde klyvas i tillräcklig omfattning.

I mycket av den forskning som bedrivits sedan 1970-talet har man velat flytta fokus från de exogena (det vill säga i förhållande till det svenska agrarsamhället utifrån kommande eller verkande) faktorerna, till förhållanden som äktenskapsbildning och fruktsamhet, vilket innebär att fokus förflyttas till endogena (inifrån verkande) faktorer.

Behovet av en sådan förklaring motiveras av att det åtminstone sedan senmedeltiden har funnits sociala kontrollmekanismer som förebyggde att konflikten mellan folkökning och otillräcklig produktionsökning skulle ställas på sin spets, och som innebar att människor bildade familj först när de hade tillräcklig försörjning, vanligtvis i form av ett jordbruk. Det finns dessutom tecken på att födelsekontroll tidigt har förekommit inom äktenskapen, vilket har begränsat antalet barn, särskilt under dåliga tider.

Med utgångspunkt i detta resonemang har det hävdats att det

var den ökande efterfrågan på arbetskraft i jordbruket i samband med den agrara revolutionen som möjliggjorde den kraftiga folkökningen. Under 1700-talet och första hälften av 1800-talet medförde nämligen jordbruksförändringarna en ökning av arbetskraftsbehovet. Våldiga mängder arbetskraft krävdes för nyodling, dikning, stenröjning och själva brukandet av de växande åkerarealerna. Hus måste flyttas i samband med skiftena och nya åkrar röjas. Den ökade arbetskraftsefterfrågan innebar förbättrade försörjningsmöjligheter som medförde att den sjunkande dödligheten inte motverkades av höjd giftermålsålder eller ökad födelsekontroll inom äktenskapen.

Detta resonemang gör dock inte anspråk på att förklara hela det komplicerade förloppet, utan kan ses som en förklaring till att den långvariga folkökningen kunde fortgå. Det är sannolikt att det fanns ett slags växelverkan mellan folkökning och proletarisering. När försörjningsläget förbättrades i början av 1800-talet, bland annat på grund av potatisodlingens genombrott, måste det snabbt ökande antalet ungdomar ha inneburit ett starkt tryck på de uppväxande att bilda familj som obesuttna. Alternativet var för många att gå livet ut som tjänstehjon eller en tillvaro som ogift "gampojke" eller "gamjänta" hos något lyckligare lottat syskon.

Skördefolk i arbete på godset Kavlås i Västergötland omkring år 1800.